

A Critical Analysis of Satire in Isfahan's *Naqour* Newspaper in the Constitutional Period

Zahra Rahmani*

Mahoubeh Khorasani**

Morteza Rashidi***

Abstract

Humor in terms of content is a literary genre in which the writer and the poet express the causes and reasons of backwardness, defects, corruptions, and painful inadequacies of a society with an intentionally adjusting look with a taste of laughter in an exaggerated way. The four main elements of "laughter", "exaggeration", "social criticism" and "reformism" are involved in the formation of any humorous writing. Although a humorous look to reveal political and social anomalies and problems has always existed in the Iranian history and literature, it can not be compared, in terms of frequency and stylistic characterization, with the humor of the constitutional era.

The relatively free and temporary atmosphere which was created for the writers and poets along with the emerging of newspaper media provided enough appeal for satirists to write. In Isfahan, the *Naqour* newspaper began to be published, imitating *Mollansereddin* and *Sur Israfil*. In the column "Ugly and Beautiful", which was probably written following Dehkhoda's "Nonsense and Birds", interesting humorous content was inserted.

This article is qualitative research and examines the text of the column "Ugly and Beautiful" in the whole statistical community published for one year. The method of

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
najafdan@gmail.com

*** Assistant professor of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Received: 16/02/2020

Accepted: 30/06/2020

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

[DOI: 10.22108/liar.2020.121563.1800](https://doi.org/10.22108/liar.2020.121563.1800)

analysis is documentation (newspaper) and content analysis from a satirical perspective.

Naqour newspaper (published in Isfahan from 1326 to 1327) was published under the management of Mirza Masih Tuyserkani. Its first issue was published on the 26th of Rabi al-Awal, 1326 AH, in Isfahan. This newspaper criticized the events of the society of that time and the activities of the Isfahan Provincial Association with a humorous and sometimes satirical expression. In its humor, *Naqour*, while playing with words and interpreting them, has used allegories and anecdotes to criticize the political situation of the country, and in this way, it has made humorous use of proverbs and presenting the letters of the readers. Most of *Naqour's* political satires are interpretive and how those satires deal with current events.

Its distinctive feature is the use of humor, language, and folklore, especially since this newspaper was one of the local newspapers and was published in Isfahan. It has tried to use the dialect and idioms of Isfahanians and sometimes the Armenian minority. In the 'Ugly and Beautiful' column of *Naqour* newspaper, most of the content is related to the country. The relatively high level of political issues in the newspaper is influenced by the main function of this newspaper as a political tool, and the most important political issue raised in the *Naqour* newspaper is the criticism of the Isfahan Governors' Association. In this newspaper, occasionally dealing with religious issues is only for the sake of the judiciary and the unjust behavior of that power. Otherwise, the humor and joke of the newspaper do not include this field, because the writers use religion as a lever of pressure or threat when they want to clarify something that is religiously understandable to the people or to respect the rights of the people by the authorities with a humorous and of course softened look.

Keywords: Constitutional Period, satire, Isfahan newspapers, *Naqour* newspaper.

References

- Ahmadi, T. (2012). A comparative analysis of the structures of *Molanasroddin* and *Sooresrafil* newspapers, *Persian Language and Literature*, (225), 1-18.
- Alam, M. & Bahrami, N. (2013). An analysis of political approaches in contemporary Iran, *Social Development*, (4), 107-128.
- Anvari, H. (2010). *It is not more than one story*. Tehran: Abed.
- Arian pour, Y. (1993). *From Saba to Nima*, vol 2. Tehran: Zavar.
- Asgari, M. (2013). *A Comparative Study of Political-Literary Satires of Dehkhoda and Sayed Ashrafoddin Gilani* (doctoral dissertation). Tehran: Al-Zahra.
- Baraheni, R. (1983). *Storytelling*. Tehran: Nao.
- Behzadi Andouhjerdi, H. (1996). *Humor and Satire in Iran: A Study in Social*,

-
- Political, Critical Literature, Psychological and Social Causes*. Tehran: Sadough.
- Brown, E. (1983). *New Press and Poetry in Iran*, Heshmat Moyed (trans.). Los Angeles, USA: WordPress.
 - Cholongar, M. (2006). *Constitutional Times Newspapers: Al-Janab, Jihad Akbar, and Faraj after Intensity*, Isfahan's Baldiyeh Association, Naqour, 1st ed. Isfahan: Publication of Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization.
 - Dekhoda, A. (1998). *Dictionary*. Under the supervision of Mohammad Moin and Seyed Jafar Shahidi. Tehran: Tehran University Press and Publishing Institute
 - Dehqanin, J. (2013). *The Study of Content and Structure of Comic in the Constitutional Prose of 1901-1942*, (Published Doctoral Thesis). Shiraz: Shiraz University.
 - Enayat, M. (1990). Dekhoda and Political Humor, *Kelk*, (7), 19-31.
 - Farajian, M. & Najafzade bar Forosh, M. (1991). *The satire of Iran from the constitution to the revolution*, Tehran: Bonyad.
 - Hajivand, Q. (2019). Studying and analyzing humor in the Constitutional period, *Development of Persian language and Literature Education*, (126), 29-36.
 - Halbi, A. (1985). *An Introduction to Humor in Iran*, Tehran: Peyk.
 - Irajpour, M. (2019). Untold features of Qajar period poetry and literary space, *Literary Arts*, (3), 15-30.
 - Javadi, H. (2005). *The History of Comedy in Persian Literature*, Tehran: Third Edition.
 - Mirhadi, Hossein (2018). Constitutional satirists, *Persian Language and Literature*, (84), 73-96.
 - Mirza, I. (1974). *Research on the Works and Thoughts and Poems of Iraj Mirza*, by the effort of Mohammad Jafar Mahjub. Tehran: Rashidieh.
 - Mohammadi, N. (2015). Cruel effects on the humor of some contemporary authors, *Studies in Comparative Literature*, (36), 61- 80.
 - Naseri, N. (2006). Satire and its formation effects in Persian literature, *Persian Literature*, (7), 79-114
 - Negintaji, M. (2005). *The Satire of Iran from the Constitution to the Present Time*, Tehran: Khanevade.
 - Pollard, A. (2002). *Comedy*, 2nd ed., Saeed Saidpour (trans.). Tehran: Markaz.
 - Pour Ismaili Najafabadi, M. & Zamani, A. (2017). Folklore in Abolghasem Payande fiction, *Literary Arts*, No. 3, pp. 93-110
 - Rajai Zafraei, M. (1349). Naqour Letter, *Vahid*, (87), 355-357.
 - Sadr Hashemi, M. (1983). *History of Iranian Press and Magazines*, Isfahan: Kamal.
 - Sakenian, M., Khorasani, M. & Rashidi, M. (2017). A Search in the Style of

- Constitutionalist Poetry, *Literary Studies*, (58), 49-80.
- Salahi, E. (2002). *Today's Humorists of Iran*, Tehran: Morvarid.
 - Shafiee Kadkani, M. (1993). *Kimiya-seller Mufless*, Tehran: Sokhan.
 - Shakeri, H. & Eskandari, B. (2018). Analysis and criticism of three folktales of Bushehr based on morphological theories and rethinking of its patterned signs, *Literary Arts*, No. 2, pp. 87-100.
 - Shamisa, S. (2011). *Literary Genres*, Vol 2, Tehran: Mitra
 - Shoghi, A. (2005). *Hafez: acute and unmanaged lover*. Tabriz: Shayeste.
 - Tonekaboni, F. (1977). What is humor and what is it like? A lecture at the Chemistry Amphitheater of Aryamehr University of Technology, Student Cultural Research Department.
 - Yousefi, Q. (1976). *Meeting with Ahl al-Qalam*. Tehran: Ferdowsi.
 - Zarrinkoob, Gh. (1373). *Introduction to Literary Criticism*, 2nd ed. Tehran: Sokhan.

نقد و تحلیل طنز دوره مشروطه در روزنامه ناقور اصفهان

زهرا رحمانی^{*}، محبوبه خراسانی^{**} و مرتضی رشیدی^{***}

چکیده

طنز از لحاظ محتوا یکی از انواع ادبی است که طنزپرداز در آن، دلایل و نمادهای عقب‌ماندگی، عیب‌ها و آسیب‌های ناراحت‌کننده اجتماع را به‌منظور بهبود با طعم خنده و روش پرننگ و مبالغه‌آمیز و همچنین با نگاهی به اوضاع عادی زندگی مطرح می‌کند. در شکل‌گیری هر نوشته طنزآمیزی چهار ویژگی عمده «خنده»، «مبالغه»، «نقد اجتماعی» و «بهینه‌سازی» نقش آفرین است. گرچه نگاه طنزآمیز برای عیان‌کردن ناهنجاری‌ها و مشکلات سیاسی و اجتماعی همواره در تاریخ و ادبیات ایران وجود داشته است، نمی‌توان به‌لحاظ بسامد و تشخیص سبکی آن را با طنز روزگار مشروطه مقایسه کرد. فضای نسبتاً آزادی که به مدتی کوتاه برای نویسندگان و شاعران ایجاد شد، در کنار رسانه نوپدید روزنامه، جذابیت کافی برای قلم‌فرسایی طنزپردازان را فراهم آورد. در اصفهان، روزنامه ناقور به تقلید از ملانصرالدین و صوراسرافیل، شروع به انتشار کرد. در ستون «زشت و زیبا» که به احتمال قریب به یقین به پیروی از «چرند و پرند» دهخدا نوشته می‌شد، مطالب طنز جالبی درج می‌شد که موضوع این نوشتار است. پژوهش حاضر به روش اسنادی و تحلیل محتوایی به این نتیجه می‌رسد که بازی‌های زبانی و تفسیر آنها، استفاده از تمثیل، ضرب‌المثل و حکایت برای انتقاد از اوضاع سیاسی کشور با نگاهی طنزآمیز، از مهم‌ترین ابزارهای طنزآفرینی در این روزنامه محسوب می‌شود؛ چون این روزنامه جزو روزنامه‌های محلی منتشرشده در اصفهان بوده، سعی کرده است از لهجه و اصطلاحات اصفهان و گاه اقلیت ارامنه به فراخور در طنز خود بهره ببرد. طنز سیاسی بیشترین کاربرد را در میان دیگر موضوع‌ها دارد و مهم‌ترین نقد بومی روزنامه ناقور، انتقاد از انجمن ولایتی اصفهان است. ستون زشت و زیبا به مسائل مذهبی به سبب حساسیت مردمی به‌خصوص در اصفهان کمتر پرداخته است.

کلید واژه‌ها: دوره مشروطه، طنز مطبوعاتی، روزنامه‌های اصفهان، تمثیل، روزنامه ناقور.

مقدمه

طبیعت مردم ایران، با وجود معضلات زیاد زندگی، طنز و دوستدار مزاح است؛ به طوری که بااهمیت‌ترین موضوعات و رویدادها را به شکل طنز بیان می‌کنند. این گونه دیدگاه از گذشته‌های دور نیز در ایران مرکز توجه بوده است. حضور طنز

* zahra.rahmani02@gmail.com

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

** najafdan@gmail.com

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (مسئول مکاتبات)

*** mortezarashidi51@yahoo.com

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۱/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۱۰

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

DOI: [10.22108/liar.2020.121563.1800](https://doi.org/10.22108/liar.2020.121563.1800)

خاص سعدی، حافظ، عبید زاکانی و دیگر طنزپردازان کلاسیک برآمده از درک همین حس تمایل به سخنان ملیح در نزد مردم بوده است. در طول تاریخ، همواره توده مردم مخالفت خود را با ناهنجاری‌های سیاسی و اجتماعی به شیوه‌های گوناگون ابراز داشته‌اند. کتاب‌های تاریخی، آثار نظم و نثر فارسی - به‌عنوان مهم‌ترین رسانه‌های جمعی دوران میانه - سخنگوی این اعتراض‌ها و انتقاد از سیاست‌مردان بوده‌اند. از زمانی که ایرانیان با روزنامه‌نگاری آشنا شدند و از آگاهی‌بخشی وسیع روزنامه‌ها مطلع شدند، گلایه و نقدهای خود به جامعه را در شب‌نامه‌ها و اندک‌اندک در روزنامه‌ها بازتاب دادند. همچنین اهل فن و روزنامه‌نگاران از طریق کاریکاتور و تصاویر با مفهوم چندگانه، مسائل جامعه را به طرزی نو نمایش دادند. ادبیات مشروطه از جایگاهی ویژه برخوردار است. در واقع این دوره از ادبیات ایران، مرحله‌گذار از عصر کلاسیک به مدرن محسوب می‌شود. مشروطیت، مهم‌ترین دوره تاریخ فرهنگ و ادبیات کشور است و ایجاد تغییرات بنیادین، دستاورد مهم آن در ادبیات تلقی می‌شود. مفاهیمی همچون آزادی، قانون و عدالت در مطبوعات از منابع تحول در سبک نوشتار ادبی در این عصر به شمار می‌رود.

در دوره مشروطه با روی آوردن نویسندگان به روزنامه‌ها، به نثر بیشتر توجه می‌شد و طنز یکی از روش‌هایی بود که نثر این دوره را برای مخاطبان تأثیرگذار می‌کرد و از این رو، برخی روزنامه‌ها ستون ثابتی را به طنز اعم از طنز نوشتاری و یا تصویری اختصاص داده بودند. طنز سکه‌ای دوروست که هم جنبه سرگرمی و تفریحی دارد و هم حکم نقد و انتقاد. ضمن اینکه دستاویزی باهدف مواجه‌شدن بدون نیاز به رودررویی واقعی و همچنین مقابله احتیاط‌گونه با موضوعات مختلف مانند سیاست، جامعه و ... است. باوجود تحقیقات ادبی در زمینه طنز دوره مشروطه و روزنامه‌های این دوره، کمتر پژوهشی وجود دارد که درباره روزنامه‌های محلی تدوین شده باشد.

از آنجاکه در بیشتر دوره‌های تاریخی کشور، مدیران روزنامه‌ها دغدغه بی‌مهری دولت مرکزی به این‌گونه روزنامه‌ها را داشته‌اند، این مقاله با رویکرد توجه به مطبوعات محلی به‌ویژه شهر اصفهان که جایگاهی در مسائل فرهنگ و اجتماعی داشته است، ستون زشت و زیبای روزنامه ناقور را که به‌مانند ستون طنز چرندوپرند صوراسرافیل تهیه می‌شده، مطالعه و واکاوی کرده است تا از این طریق نوع عملکرد و تأثیر متقابل جامعه شهری و حتی وضعیت فرهنگی اصفهان از یک‌سو و از سوی دیگر روزنامه با دیدگاه طنز را بررسی گردد. زشت و زیبا واقعیت‌ها را مطرح می‌کند تا مردم این شهر هوشیارانه‌تر از گذشته به مسائل پیرامون بنگرند و با این روش توجهشان بیشتر به سمت زشتی‌ها، عیب‌ها و فسادها سوق داده شود و برای بهتر شدن اوضاع فکر کنند و با ایجاد آگاهی و شناخت برای مشارکت در رفع کاستی‌ها یا معایب، زمینه‌سازی کنند. هدف این تحقیق کاربرد طنز در مطبوعات مربوط به دوره تاریخی مشروطه است.

پیشینه پژوهش

ادوارد براون (۱۳۶۲) نخستین کسی است که پاره‌ای از اشعار طنز مشروطه را در کتاب «شعر و مطبوعات جدید ایران» گردآوری و به زبان انگلیسی ترجمه کرده است. آراین‌پور (۱۳۶۲) نیز در جلد دوم «از صبا تا نیما» بخشی از کتاب خود را به نقد و بررسی و طنز این دوره اختصاص داده است. براهنی (۱۳۶۲) در «قصه‌نویسی» اشاراتی به سبک طنزپردازی دهخدا دارد. همچنین فرجیان و نجف‌زاده بارفروش (۱۳۷۰) در «طنزسرایان ایران، از مشروطه تا انقلاب مشروطه» به معرفی طنزپردازان مشروطه پرداخته‌اند. جوادی (۱۳۸۴) در کتاب «تاریخ طنز در ادبیات ایران»، اگرچه محور اصلی کارش بررسی سیر طنز در ادبیات فارسی است، با نگاهی نو و علمی به طنزهای مشروطه پرداخته است. حاجی‌وند (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل طنز در دوره مشروطه» به طنز این دوره اشاره کرده است که البته به‌صورت کلی، گونه و روش‌های طنز را تعریف کرده، همچنین شرایط اجتماعی آن دوره را تشریح ساخته است. عنایت (۱۳۶۹) نیز در مقاله‌ای با عنوان «دهخدا و طنز سیاسی» طنز با رویکرد سیاسی وی را بررسی کرده است. نیره محمدی (۱۳۹۴) در مقاله «جلوه‌های ظلم‌ستیزی در طنز برخی

نویسندگان معاصر» به رئالیسم انتقادی با جلوه‌های طنزگونه دوره مشروطه تا پهلوی دوم پرداخته که در بخشی از آن مقاله به جلوه‌های مبارزه با ظلم در طنز علی‌اکبر دهخدا اشاره کرده است. رساله دکتری جواد دهقانیان (۱۳۹۲) «پژوهشی در تئوری و کارکرد طنز مشروطه» با نگاهی به روزنامه‌های ملانصرالدین و صوراسرافیل نیز از این دست است. عسگری (۱۳۹۲) نیز در رساله دکتری خود با عنوان بررسی مقایسه‌ای طنزهای سیاسی-ادبی دهخدا و سید اشرف‌الدین گیلانی به مقایسه طنز در فضای روزنامه‌های مشروطه پرداخته است. همچنین نگین تاجی (۱۳۸۴) در مقاله «طنزسرایان ایران از مشروطه تا امروز» و حسینی (۱۳۹۷) در مقاله «طنزپردازان مشروطه‌خواه» طنزپردازان این دوره را معرفی کرده‌اند. ساکنیان دهکردی و همکاران نیز مقاله‌ای با عنوان «جستاری در سبک شعرای طنزپرداز عصر مشروطه» نوشته‌اند که با تکیه بر افشاگری و آگاهی‌بخشی، اشعار برخی شاعران این دوره را بررسی کرده‌اند.

روش تحقیق

این مقاله، پژوهشی کیفی است و به روش اسنادی (روزنامه) و تحلیل محتوا از منظر طنزنگاری به بررسی متن ستون «زشت و زیبا» در کل جامعه آماری، یعنی کل یکسال انتشار مجله می‌پردازد.

تعریف طنز

برای آغاز بحث و دانستن مفهوم اولیه طنز، لازم است که این اصطلاح تعریف عملیاتی شود تا در سراسر این نوشتار از منظری روشن و واحد به مسئله پژوهش نگریسته شود. دهخدا برای توضیح طنز گفته است: به فرد خندیدن، عیب کردن، لقب کردن، سخن به رموز گفتن، ناز (دهخدا، ذیل طنز). فریدون تنکابنی -طنزپرداز معاصر- تعبیراتی گوناگون از طنز دارد. درجایی آن را انتقاد اجتماعی، در جامعه رمز و کنایه با رعایت و حفظ جنبه‌های هنری و زیباشناسی، دانسته و در جای دیگر، قید رمز و کنایه را به حق ضروری نمی‌بیند و می‌گوید: طنز انتقاد از پدیده‌های گوناگون اجتماعی است، با رعایت و حفظ جنبه‌های هنری و زیباشناسی (تنکابنی، ۱۳۵۶: ۵). آراین‌پور نیز باو دارد طنز یکی از انواع ادبی است که در زبان غربی satire نامیده می‌شود و در فارسی، طنز اطلاق شده است. در این نوع ادبی، زشتی‌ها و اتفاقات دردناک جامعه اعم از فساد و ظلم‌ها به صورت مبالغه‌گونه و حتی بسیار نامناسب‌تر از واقعیت نشان داده می‌شود تا خصیصه‌های آنها بیشتر و پررنگ‌تر متجلی گردد و ضدیت زیاد اوضاع کنونی با آرزوی یک زندگی ایده‌آل را به نمایش بگذارد. به بیانی دیگر، طنزنویس با هرچه که عقب‌مانده و متحجرانه می‌نماید و موجب به خطر افتادن پیشبرد جامعه می‌شود، بی‌پروا و جسورانه مبارزه می‌کند (آراین‌پور، ۱۳۶۲: ۳۶).

صلاحی در توضیح واژه طنز این‌گونه می‌نویسد: طنز یعنی به تمسخر گرفتن عیب‌ها و نقص‌ها به منظور تحقیر و تنبیه، از روی غرض اجتماعی؛ و آن صورت تکامل یافته هجو است (صلاحی، ۱۳۸۱: ۲۸). چنان‌که ملاحظه می‌شود، در این تعریف نیز به هدف اصلی و رسالت طنز یعنی اصلاح و بهبودی، اشاره نشده است.

انوری برای تعریف طنز چنین فرمولی ارائه کرده است: پدیده + وضع در غیر ما وضع له / بیان / + انتقاد / + جوهر شعری و ادبی = طنز ادبی (انوری، ۱۳۷۹: ۵۷). در این فرمول ادبی، از یک سو به چاشنی خنده به‌عنوان بنیادی‌ترین ویژگی‌های طنز، اشاره نشده است و از سوی دیگر به احتمال منظور از «وضع در غیر ما وضع له» تفاوت و ناسازگاری بین رویدادها و تبعات پیرامون آنهاست؛ چراکه در غیر این صورت به دلیل اینکه مجازها در جایگاه خود نیستند، معنای طنز به خود نمی‌گیرد. در این تعریف نیز به هدف عمده طنز که بررسی جامعه با هدف پیشبرد صحیح است، پرداخته نشده است. شفیع کدکنی نیز طنز را تصویری هنری از اجتماع نقیضین می‌داند (شفیع کدکنی، ۱۳۷۲: ۵۱). که البته به نظر می‌رسد این جمله نیز مفهوم

کامل طنز را نمی‌رساند؛ زیرا بنابر مفهوم طنز با هرگونه جمع‌شدن دو یا چند نقیضه، انتقاد اجتماعی شکل نمی‌گیرد و حتی گاهی هدف ایجاد یا تصویرسازی شرایط بهتر در آن مشاهده نمی‌شود (ناصری، ۱۳۸۵: ۸۳). همچنان که ملاحظه می‌شود، هرکدام از تعریف‌های بالا نارسایی‌هایی دارد.

اکنون دو تعریف جامع و دربردارنده ویژگی‌های طنز نقل و بررسی می‌شود:

بهزادی اندوه‌جردی در این باب می‌نویسد: طنز در اصطلاح ادب، شیوه خاص بیان مفهوم‌های تند اجتماعی، انتقادی و سیاسی و طرز افشای حقایق تلخ و تنفرآمیز برآمده از فساد و بی‌رسمی‌های فرد یا جامعه است که دم زدن از آنها به صورت عادی یا به گونه جدی، ممنوع و متعذر باشد، در پوششی از استهزا و نیشخند، به‌منظور نفی و برافکندن ریشه‌های فساد و موارد بی‌رسمی (بهزادی، ۱۳۷۸: ۶) و شوقی‌نوبر نیز در مقاله‌ای ضمن در نظر گرفتن ویژگی‌ها و چهارچوب طنز، آن را از هجو و هزل متمایز کرده و معتقد است طنز از لحاظ محتوا یکی از انواع ادبی است که نگارنده در آن دلایل و نمادهای عقب‌ماندگی، عیب‌ها و آسیب‌های ناراحت‌کننده اجتماع را به‌منظور بهبود با طعم خنده و روش پرنرنگ و مبالغه‌آمیز و همچنین با نگاهی به اوضاع عادی زندگی مطرح می‌کند (شوقی‌نوبر، ۱۳۸۴: ۲۸۷). بنابراین با نگاهی به موارد ذکرشده، چهار ویژگی عمده خنده، مبالغه، نقد اجتماعی و بهینه‌سازی در ساختن یک طنز نقش دارد که این ویژگی‌ها تعریف عملیاتی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

طنز مشروطه

در سال‌های اول مشروطه، کمتر نویسنده‌ای به نوشتن کتاب می‌پرداخت، اغلب آنان برای روزنامه‌ها مقاله می‌نوشتند. از این رو، در این دوره روزنامه‌نویسی رواج و رونق بیشتری داشت. بیشتر این روزنامه‌ها مطالب سیاسی، اجتماعی و گاهی علمی منتشر می‌کردند و جنبه اطلاع‌رسانی داشتند. البته توجه به مسائل ادبی همواره در رأس قرار داشت؛ در تمام مطبوعات، اعم از روزنامه‌ها و مجله‌ها، نشر مطبوعاتی به‌تنهایی قادر به ایفای نقش رسانه‌ای نبود؛ از این رو، روزنامه‌نویسان فاضل این عصر، از قریحه شاعرانه خود نیز بهره می‌گرفتند و شعر مطبوعاتی خود را به‌عنوان چاشنی ملیحی برای ارتقای جذابیت مطالب مطبوعات به کار می‌بردند. البته در این زمینه، طنز و هجو نیز رشد روزافزونی داشت و با واردشدن واژه‌ها و مثل‌ها و گفتارهای روزمره که تا آن زمان جایی در نوشته‌های مشهور ادبیات نداشت، به نثر مطبوعات افزوده شد. به‌ویژه روشنفکران ایرانی، به‌خوبی آگاهی داشتند که طنز ساده‌ترین و شناخته‌شده‌ترین وسیله‌ای است که می‌توان با آن روحیه قهرمانی و حماسی و اندیشه‌های آزادی‌خواهانه و وطن‌پرستانه را در ملت ناآگاه و بی‌خبر و خواب‌آلوده ایران تقویت کرد. به همین دلیل در کنار اخبار، نوعی نثر ساده و قابل‌فهم برای عوام به وجود آمد که مزه‌ای از هزل و طیبیت و طنز داشت.

یکی از زمینه‌های طنز در فرهنگ عامیانه، امثال و مثل‌نماهاست. در ادبیات عامیانه، قصه‌ها و اشعار عامیانه، کنایات، امثال، زیانزدها، تکیه‌کلام‌ها و مسائلی از این دست، عرص گاه طنز قرار می‌گیرد. استفاده از واژه‌ها و تعبیرهای عامیانه، به‌ویژه اگر ساختار و نحو زبان، ادبی و قدری قدیمی باشد، زمینه‌ساز ایجاد خنده می‌شود. مبنای اصلی این موضوع، ممکن است نوعی سازگاری در میان باشد، مثل تعبیر: جفنگ یا کچل کلاچه در سروده‌ای از ایرج میرزا، حتی بدون ذکر شعر نیز می‌توان حدس زد که با فضای غیر جدی و شوخی‌آمیز روبه‌روایم:

گر شعر دگر کران جفنگ است شعر تو کچل کلاچه اجفنگ
(ایرج میرزا، ۱۳۵۳: ۲۴۴).

در آثار کلاسیک فارسی نیز این موضوع صادق است؛ یوسفی در بحث مربوط به طنز عبید زاکانی، به بعضی اصطلاحات عامیانه موجود در کلام وی اشاره کرده است؛ اصطلاحاتی چون: کلیپره و مندبور (یوسفی، ۱۳۵۵، ج ۱: ۳۱۱)؛ و این موضوعی است که در روزنامه‌ها مورد توجه بوده است، حتی گاه عنوان سرمقاله یا مقاله را به‌صورت نمادین و رمزی از همین مثل‌ها می‌گرفتند.

یکی دیگر از رذیلت‌های اخلاقی که جامعه ما و به تبع فضای روزنامه‌نگاری گریبان‌گیر آن بوده، بحث ریاکاری است، اما در مواجهه با احکام جدی مذهب، طنزنویس شادمانه به بزرگ‌ترین مغایرت حرف و عمل می‌پردازد؛ تزویر و ریا، همیشه موضوعات دم دست اوست. خاصه وقتی که ریاکاران به واسطه حرفه خود متعهد به معیارهای رفتاری کاملاً متفاوتی باشند. به همین دلیل است که مقدس‌مآب‌ها و مقدس‌نماها از موضوعات محوری طنز به شمار می‌روند، آنها هم به‌عنوان دفاعیه‌ای از هوای نفس انسانی به کار می‌روند و هم به‌عنوان فرقی برای طنزنویس که به جرئت بگوید: کل اگر طیب بودی، سرخود دوا بکردی (پلارد، ۱۳۸۱: ۱۹).

پیش از رواج روزنامه‌نگاری در ایران، همسایگان ما در نشر وقایع روز خود از ما پیشتر بودند. انتشار روزنامه ملانصرالدین در قفقاز به سال ۱۹۰۶ و مقارن با جنبش مشروطه و اسلوب تازه و طنزنویسی سران آن، الگوی مطبوعات سیاسی عصر مشروطه، به‌خصوص صوراسرافیل شد؛ اما با وجود پیروی از اصول و قواعد این نشریات، روزنامه‌نویسان ایرانی از همان آغاز، خلاقیت‌های خود را بنا به سنت دیرینه نویسندگی و کتابت به خرج دادند، به‌خصوص دهخدا که یکی از سرشناس‌ترین نویسندگان مطبوعاتی به شمار می‌رود، به گفته یوسفی: به تقلید محض نپرداخته، بلکه شاید حسن اقتباس به خرج داده، به‌علاوه ابتکارات بارز خود او در این زمینه و روح ایرانی و رنگ فارسی که چرند و پرند دارد، نمودار اصالت و تمایز آثار اوست (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۲۱).

ستون چرند و پرند صوراسرافیل، بیشتر وامدار همین مجله ملانصرالدین بوده است. این تأثیر به‌حدی مشهود بود که حتی در سال‌های بعد شهریار ملانصرالدین را به مادر صوراسرافیل تشبیه کرده است.

از روزنامه‌هاش که اکنون عتیقه است یک ملانصرالدین که تکان داد شرق را
با آن کاریکاتور که نظیرش نیامده است اما مادری که صوراسرافیل زاد از او
(احمدی، ۱۳۹۱: ۳)

بنابر مقاله تحلیلی رویکردهای طنز سیاسی در ایران معاصر، میرزا جلیل محمدقلی زاده نخجوانی در سال ۱۳۲۴ هجری قمری، انتشار روزنامه صوراسرافیل را که یک نشریه فکاهی بود، در تغلیس آغاز کرد. او به دلیل ارتباط با ایرانیان از رسوم ساکنان این کشور مطلع بود و از آنجایی که به اوضاع ایران توجه می‌کرده و در روزنامه به اوضاع سیاسی و اجتماعی آن می‌پرداخته، بسیار مورد علاقه مردم این مرزوبوم بوده است (علم، ۱۳۹۲: ۱۱۰).

علی اصغر حلبی، شماری از شیوه‌های روزنامه‌نگاری مجله ملانصرالدین را نوشته است: تحقیر، تشبیه به حیوانات، قلب اشیا و الفاظ، تحامق یا کودن‌نمایی، خراب کردن سمبل‌ها، ستایش اغراق‌آمیز و نامعقول، تهکم، دشنام و نفرین (حلبی، ۱۳۶۲: ۹۶-۶۲). به نظر می‌رسد روزنامه ناقور (منتشر شده در اصفهان از سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۷) با تأثیر از نشریه ملانصرالدین و احتمالاً به تقلید از ستون چرند و پرند صوراسرافیل، ستون زشت و زیبا را ایجاد کرده است؛ چراکه نویسنده در شماره نخست این روزنامه می‌نویسد: بستم زبان چرنده، پرنده، بالنده و چرنده که با اشاره‌ای ضمنی و با زبانی اغراق‌آمیز می‌خواهد نوشتار خود را برتر از ستون دهخدا بداند و حال طعنه‌ای هم به آن ستون زده باشد. در هر حال، این ستون با بیانی طنزگونه و گاه هجوآمیز به نقد وقایع جامعه آن روزگار و فعالیت انجمن ولایتی اصفهان می‌پرداخت و می‌توان احتمال داد که با عنایت به روحیه طنز و مزاح دوستی اصفهانی‌ها، در این شهر بسیار مورد توجه قرار گرفته باشد.

روزنامه ناقور

نخستین شماره روزنامه ناقور در ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ قمری، از شهر اصفهان منتشر شد. ناقور با مدیریت مسیح تویسرکانی در اصفهان چاپ می‌شده است. هزینه خرید روزانه این روزنامه در اصفهان ۲۰۰ دینار و در

سایر بلاد ۵ شاهی بوده؛ در صورت اشتراک سالیانه، ۱۴ قران و در دیگر بلاد ۱۷ قران اعلام شده بود. اسم روزنامه (ناقور) در یک شکل مهندسی مربع درج می‌شده و واژه‌های «عدالت، حریت، مروت و حمیت» در چهار ضلع آن نوشته شده بود. همچنین آیه‌های «ماذا نفر فی الناقر فذلک یومئذ یوم عسیر و علی الکافرین غیر یسیر» (آیه ۱۰، سوره مدثر) بالای اسم روزنامه به چشم می‌خورد. این روزنامه گاهی در ۸ صفحه و گاهی ۴ صفحه، با روش هفتگی و دوهفته‌نامه و گاهی دو نسخه در یک هفته منتشر می‌شد. در تمام شماره‌ها و یا بیشتر آنها، مقالات انتقادی و طنزآمیز در ستون «زشت و زیبا» درج شده است (رجائی: ۱۳۴۹، ۳۵۶).

نخستین شماره روزنامه ناقور، در ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ مصادف با ۸ اردیبهشت‌ماه ۱۲۸۷ در چهار صفحه در اصفهان منتشر شد. جالب است که مسلک روزنامه این‌طور با سبکی ادبی و مسجع این‌گونه بود: جریده‌ای است آزاد، محیی رسوم سداد و مروج آداب و داد، ولیک مرا از دست رفیقان خویشتن فریاد، اما بعد از مدتی، همسو با شیوه‌های جدید روزنامه‌نگاری و متأثر از سبک نوشتاری حرفه‌ای به این جمله تغییر یافت: جریده‌ای سیاسی، اخباری، علمی، تاریخی، اخلاقی، با درج خلاصه مذاکرات انجمن ولایتی (ناقور، ش. ۱: ۱).

در سرمقاله اولین شماره آن آمده است: این بنده هم از پی خدمت به دولت و ملت، ناقور خود را برداشته و در بالای بام همت، از پی انبناه و ایقاز می‌باشد، ... امیدواریم که این ناقور ما به اندازه بوق حمای کار کند و در هنگام سحری مردم را بیدار نماید... (ناقور، ش. ۱: ۱). از همان آغاز و در همین سرمقاله، نویسنده با لحنی طنزنازه ناقور را با بوق حمای مقایسه می‌کند و اظهار امیدواری می‌کند همان‌طور که آن بوق مردم را به موقع از خواب بیدار می‌کند تا تطهیر شوند و قبل از قضا شدن، به نماز خود برسند، ناقور روزنامه هم بتواند مردم خفته را از خواب غفلت بیدار کند و تا مملکت از دست نرفته و کار از کار نگذشته است، بتواند کاری کنند! پس از آن، در مطلب: دوستان رحمی که کار از دست رفت، به موضوع اثرات منفی غرض در روابط اجتماعی نظر دوخته و می‌گوید که باعث آشفتنگی‌ها و مشکلات پیش‌آمده، غرض‌رانی‌هاست که دویت و دشمنی‌ها را بازگردانیده است (ناقور، ش. ۱: ۱). بعد از آن هم نوبت به مقاله «غول بیابانی یا مستبد ایرانی» می‌رسد که بار دیگر برای عنوان خود از مثالی از فرهنگ عامه استفاده می‌کند.

شایان ذکر است که روزنامه ناقور بیشتر سمت‌وسویی تحلیلی داشته و خبررسانی در حاشیه بوده است. با وقوع استبداد صغیر، روزنامه نیز تعطیل شد. پنج شماره روزنامه، در دوره استبداد صغیر منتشر شد، اما شماره بعدی روزنامه، چهل روز پس از فتح اصفهان و به تاریخ ۲۱ ذی‌قعدة ۱۳۲۶ به چاپ رسید. درباره این حادثه مهم (فتح اصفهان)، اخباری در ناقور یافت نمی‌شود. چنانکه صدرهاشمی می‌گوید (۱۳۶۳): از این روزنامه فقط ۲۵ شماره بیرون آمد. دوره‌ای از این روزنامه، در مجلد «روزنامه‌های اصفهان در عصر مشروطیت» به چاپ رسیده است (چلونگر، ۱۳۸۵: ۶۱۸-۶۳۳).

ناقور، در طنز خود ضمن بازی با واژگان و تفسیر آنها، از تمثیل و حکایات برای انتقاد از اوضاع سیاسی کشور استفاده می‌کرد و در این روش، بهره‌گیری طنزآمیز از مثل‌ها و پیش‌کشیدن نام‌های خوانندگان را پیشه خودساخته بود. بیشینه طنزهای سیاسی ناقور، از نوع طنز تفسیری و طرز برخورد آن با حوادث روز است که ویژگی بارز آن استفاده از طنز فرهنگی و زبان و ادبیات عامه است.

برای بررسی کمی و کیفی طنز ستون زشت و زیبای روزنامه ناقور در این مقاله، متغیرهای اصلی با توجه به مباحث و تعاریف ارائه‌شده در ادبیات موضوعی طنز، تعیین شد که عبارت است از: شیوه ارائه مطلب (نوشتاری، تصویری)؛ نوع کاریکاتور یا طنز تصویری (بدون شرح، با شرح)؛ قالب (عنوان، گفتگو، شعر، روایت، داستان، کاریکاتور، متلک)؛ سطح و نوع شوخی یا طنز (هجو، هزل، طنز)؛ رویکرد (رویدادگرا، موضوع‌گرا)؛ جهت‌گیری (انتقادی، غیر انتقادی)؛ منبع (دارای منبع و یا مستندگرا، بدون منبع)؛ موضوع (مقایسه‌ای، انتقادی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی و دینی)؛ اشخاص یا تیپ‌های مطرح‌شده در مطالب یا تصاویر (حقیقی، حقوقی).

۱- شیوه ارائه مطالب (نوشتاری، تصویری)

در ستون زشت و زیبای روزنامه، طنز بیشتر به صورت نوشتاری، با شرح مطالب درج شده است، البته در این نوشته‌ها به صورت تصویرسازی اوضاع اجتماعی نیز ترسیم می‌شود.

۲- نوع کاریکاتور یا طنز تصویری (بدون شرح با شرح): در روزنامه ناقدان کاریکاتور یا طنز تصویری دیده نمی‌شود.

۳- قالب (عنوان، گفتگو، شعر، روایت داستان، کاریکاتور، متلک): آثار ادبی ایران زمین از دیرباز از آبخور حکایات، اشعار و مثل‌های مردمی و عامیانه برای غنی‌سازی و بهره‌بردن از حکمت‌های آنها استفاده کرده‌است (شاکری و اسکندری، ۱۳۹۷: ۸۸)؛ و در این مسیر، زبان عامیانه، بخشی از ادبیات این سرزمین و در قالب سبک محاوره‌ای تلقی می‌شود. زبان دارای سبک‌های متفاوتی برای بیان واژگان است؛ یکی از سبک‌ها که سبک‌های محاوره‌ای نامیده می‌شود و از آن‌رو که در بین مردم و کوچه و بازار رواج دارد، به کوچه‌بازاری تعبیر می‌شود. در سبک زبان کوچه‌بازاری از واژه‌های تخصصی یا ادبی استفاده نمی‌شود، بلکه بیشتر اصطلاحات محاوره‌ای است. این سبک بین مردم کوچه و خیابان و در سطوح مختلف طبقاتی، سنی و تحصیل کرده است (پوراسماعیلی و زمانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸). روزنامه ناقدان نیز (درواقع رویکرد روزنامه‌های دوره مشروطه به زبان عامیانه و محاوره‌ای است و ادامه‌دهنده آثار ادبی ایران محسوب می‌شود)، که مهم‌ترین قالب‌های آن ارائه طنز نوشتاری به ترتیب روایت داستانی، تفسیر و متلک و به خصوص داستان‌پردازی است، با الهام‌گرفتن از داستان‌ها و مثل‌ها، گزارش و متن‌های خود را با زبانی عامیانه قابل فهم‌تر می‌کرده است.

عنوان: در ستون زشت و زیبا، کمتر از عنوان استفاده می‌شد و بیشتر ذیل عنوان ستون «زشت و زیبا» مطالب آغاز می‌شد. البته گاه، ضرب‌المثل‌ها را به عنوان تبدیل می‌کردند و از آن بهره می‌بردند، مثلاً: زمستان رفت و روسیاهی به زغال ماند (شماره ۶، سال سوم، صفحه ۸). به در می‌زنم تا دیوار بشنود (شماره ۲، سال اول، صفحه ۸).

گفتگو: در ستون زشت و زیبا، نویسنده در قالب گفتگو، دیدگاه و برداشت خود را در زمینه اوضاع سیاسی، اجتماعی و نظایر آن بیان می‌کند (شماره ۶، سال اول، صفحه ۸)؛ مانند نمونه زیر:

- فراشباشی: ده برو تدبیری بکن! به مرگ داداشم که منصب کدخدایی را برایت خواهم گرفت (ناقدان، ش. ۱۳: ۳). یکی از مسائلی که در فرهنگ سیاسی و اجتماعی جوامع بدان توجه شده، این است که مردم باید بیاموزند در جمع انسان‌ها و تشکل‌های دیگر در پی تحقق اهداف فردی، جمعی و ملی باشند. بنابراین بی‌توجهی به اهداف جمعی و نارسایی گسترده در توجه به مسائل کلان کشور از جدی‌ترین مسائل نظری در مدیریت کارآمد است.

- دهباشی قاسم: سایه شما که بر سر ما باشد، خودمان کدخداییم، اما منصب دیوانی چیزی دیگری است، خدا سایه شما را کم نکند (همان). این گفتار اهمیت رابطه‌ها و کم‌رنگ بودن شایستگی‌ها را به رخ می‌کشد که در تاریخ و ادبیات ایران نیز همواره نقد شده است و در اندیشمندان و شاعران به این روند منتقد بودند.

یا - خان حاکم: خیر و زهرمار! هر وقت دو نفر آدم به من وارد می‌شود، تو همیشه اخم‌هایت را تو هم می‌کشی و دماغ نحست را پایین می‌اندازی که چه؟

- ناظر: سرکار خان اینها چه حرفی است؟ میهمانی چه دخلی به من دارد، مال پدر من نیست که من درد دیگر دارم، اما خیر ... (ناقدان، ش. ۱۱: ۴).

روایت داستانی: در اکثر ستون‌های زشت و زیبا، داستان دیده می‌شود تا از این طریق بتواند منظور خود را تفهیم کند: خواب‌دیدن و تعریف آن (ناقدان، ش. ۲: ۱۶) یا مکالمه بین خان حاکم و ناظرخان و حاکم خواندنی است، خان علیخان ارجاق علی بیگ یوزباشی که از دوستان قدیم خان حاکم است، طی رقعته‌ای به خان حاکم خبر می‌دهد: پس فرداشب میهمان خان حاکم خواهند بود و از همین خبر داستان شروع می‌شود (ناقدان، ش. ۶: ۸).

متلک و کنایه: چنانکه رسم مردم اصفهان است، متلک و کنایه در ناقد نیز بسیار است: درب دکان حسن آجیل فروش قدری تخمه که از شرایط نشستن کنار معرکه است خریدیم؛ اگرچه اطراف انجمن، طبق آجیل و حلوا... و نان کماجی می‌گذارند (ناقد، ش. ۶: ۸).

... به به ماشاءالله چه جمعیتی، چه ازدحامی! مثل اینکه مردم بخواهند شرایط وکیل را بفهمند یا به انجمن مقدس جهت تشکیل عدلیه صحیح یا بلدیة فشار بیاورند ازدحام کرده بودند. ما هم خود را عقب سر جمعیت رسانده، زورکی خود را مثل آنها که زورکی وارد انجمن می‌شدند، وارد معرکه کردیم... (ناقد، ش. ۹: ۴).

مثالی دیگر: گفتیم اولاً معرکه‌ای که تو گرفته‌ای از رو قانون درستش کرده‌ای. کسی که با تو کار نداشت. می‌خواستی لااقل حق خلق را از مردم ساقط کنی که این قدر تو معرکه قال قال نکنند (ناقد، ش. ۶: ۴).

مثالی دیگر: وارطانوس: باشی (باشه) جان قوربان تو میراوم. دیوان، سالی هزار تومان پول می‌گیرد و دویست تومان بیشتر کلاتر و کدخدا شلتاق می‌کند... چه میدونام چه میدونام [چه می‌دونم] هم پول می‌خواد (ناقد، ش. ۹: ۴).

یا مثالی دیگر: اگر خدا بخواهد گوش شیطان کر، رویم به دیوار، هفت دریا میان، اگر به کسی نمی‌گویی، جنین چندروزه مشروطه صحیح و مجلس مقدس منعقد خواهد شد. هر کس روزنامه را نمی‌خواند، روزنامه خواندن نتیجه‌اش می‌شود اطلاعات داشتن. بالفرض گفتمی من اصلاً میل بخواندن روزنامه ندارم یا ابدأ پول به بهای روزنامه نمی‌دهم. برای اینکه روزنامه یک مرتبه آدم را مفتضح می‌کند. مثل اینکه از مغیبات خبر می‌دهد و در روزنامه خود منتشر می‌کند. اسباب رسوایی و بدنامی است. خدا گواه است خیلی محل تعجب است، بعضی اوقات از مافی‌الضمیر من خبر می‌دهد، از مکنونات خاطر اطلاع می‌دهد (ناقد، ش. ۱۶: ۸).

یا مثالی دیگر: در داستانی، پیرزنی در خانه را با کفشش می‌زند و ناقد علت را می‌پرسد؛ او می‌گوید: امروز یک مرتبه دیوار خانه که تازه ساخته بودم خراب شد، انجمن بلدی هم نداریم تا کوچه‌ها را تمیز کند که هم دیوار خانه‌ها محفوظ بماند و هم کالسه‌ها در سال یک صد تومان خرج تعمیر بر ندارد. گفتم خوب دیوار خراب شد، چرا در را می‌زنی؟ (گفت به در می‌زنم تا دیوار بشنود). چند روز پیش سر در باغ جمشیدیه به ضرب قمه و قداره زخم موحشی خورد. درختان پشت باغ از کمر بدو نیم شد. آنقدر لگد به در باغ زدند که تخت گیوه‌هاشان پاره شد، عاقبت یکی گفت در باغ چه تقصیر کرده (گفتند: به در می‌زنیم، دیوار بشنود)؛

و یا در مطلبی ذکر شده که یارو به اندازه غذای خودشان پلو درست کرده بودند که یک مهمان ناگاه و سرزده وارد می‌شود. آنها مجبور می‌شوند همان غذا را بیاورند و مهمان را بر سر سفره بخوانند. به محض اینکه دست بردند که بخورند، صاحب‌خانه سیلی محکمی به بچه‌اش می‌زند که گویی یکی از پدر خورده ده تا از دیوار! معترض می‌شود که چرا بچه را می‌زنی؟ و صاحب‌خانه می‌گوید که بچه و مادرش یک ساعت پیش سهم خودشان را خورده‌اند و باقی را گذاشتند برای من، حالا باز می‌خواهد دست به کار شود. مهمان بلند شد که برود و گفت: خداحافظ معلوم است که به در می‌زنی که دیوار بشنود (ناقد، ش. ۲: ۸).

زمانی که انجمن بلدیة اول ناخوشی‌اش بود، یک روز استاد میرزاخیاط وارد انجمن شد و گفت: ای امنای محترم عرضی دارم. بعد از ساعتی گفتند، بفرمایید. گفت: می‌خواهم بروم مشهد مقدس و دعاگو باشم. همین قدر می‌خواستم عرض کنم که سه هزار تومان از مال ملت بیچاره خرج کردید، چه کاری برایشان کردید؟ همه متفق‌القول گفتند: هیچ هیچ. گفت دعاگو هستم و از اطاق بیرون رفت و در انجمن را به شدت برهم زد. گفتندش: چرا در را با این شدت برهم زدی؟ گفت: به در می‌زنم دیوار بشنود (ناقد، ش. ۲: ۸).

به نظر می‌رسد، فضای خفقان‌آور آن دوره، کاربرد ضرب‌المثل‌هایی از این دست را افزایش می‌داده است؛ زیرا اساساً زمانی

که اوضاع حاکم بر جامعه، استبدادی و بسته باشد، نثر به سمت کنایی بودن و آرایه‌مندشدن حرکت می‌کند، نمونه برجسته آن کتاب تاریخ جهانگشای جوینی است که در دوره مغولان، در لفافه عبارات مطمئن و تعبیرات کنایی و استعاره‌های فراوان به حکومت ایشان می‌تاخت.

حتی نام نشریه تویسرکانی هم کنایه‌آمیز است: «حالا کلی زحمت دارد تا ناقور صدایش درآید» (ناقور، ش. ۶: ۸). ناقور به معنای کرنا، نوعی شیپور است، اسم روزنامه نیز ناقور است؛ برای درآوردن صدای کرنا و ناقور نوازنده فشار زیادی باید به خود آورد. روزنامه نیز با اخبار و نوشتن وقایع سروصدا می‌کند، متها زحمت آنجاست که مردم باید بخوانند تا بفهمند روزنامه‌نگار چه مطلبی نوشته است و دیگر اینکه هر دو کارکرد هشدار می‌دهند. البته می‌توان به کلمه ناقور (نام خانوادگی میرزاسیخ ناقور تویسرکانی است) به مثابه تخلص مدیر روزنامه نیز نگریست؛ زیرا مسیح تویسرکانی در برخی موارد زمانی که می‌خواهد مطلبی را مطرح کند، ناقور را خطاب قرار می‌دهد یا مانند همین کنایه درج شده در سطور بالا از ناقور مایه می‌گیرد. شاید بتوان گفت این عمل، به تقلید از ادیبان و شاعران دوره‌های گذشته و حتی نزدیک‌تر به زمان مدیر روزنامه صورت گرفته است. تخلص نشان خاص و وجه ممیزه هر شاعر بوده است. از این رو در گذشته هر شاعری با برگزیدن یک تخلص خاص و متفاوت می‌کوشید تا حضور و بقای خود را در تاریخ شعر و ادب پایدار سازد (ایرج‌پور، ۱۳۹۸: ۲۶).

تعدادی دیگر از مثل‌ها و اصطلاحات عامیانه‌ای که در ناقور کاربرد داشت، عبارت است از: به خیالشان علی‌آباد شهری است. اگر هوس است، همینم بس است، ممه را لولو برد، گوشت را گربه خورد، آن‌هم که نشسته می‌خورد، مرد. آب حیات در ظلمات است (ناقور، ش. ۲: ۷). زمستان رفت و روسیاهی به زغال ماند (ناقور، ش. ۶: ۸). تقی بگیرتی نقی ببندی (ناقور، ش. ۱۲: ۴). آن وقت خر بیار باقلا بارکن (ناقور، ش. ۱۶: ۸). رویم به دیوار هفت‌دریا در میان (ناقور، ش. ۱۶: ۸). آخر می‌بینی حسن گول می‌زند، از حسین اندیشه کن (ناقور، ش. ۱۶: ۸).

لهجه اصفهانی در ساختن طنز در ناقور نقشی کارکردی دارد و این شیوه برای ایجاد ارتباط بیشتر مردم با روزنامه بسیار اهمیت داشت. وقتی که مردم متنی را از جنس صحبت کردن خودشان بخوانند، آن‌هم در آن روزگار که تازه فرهنگ رسانه وارد زندگی عموم شده بود، احساس نزدیکی بیشتری می‌کنند و این تصور در ذهن شکل می‌گیرد که اهالی مطبوعات نیز مردمی هستند و حرف آنها را منعکس می‌کنند: غرغرنان از در اوطاق بیرون رفت و از سوز دل بنا کرد خارسو [پدر یا مادر همسر در اصفهان] را کتک زدن. گفتند: خارسو چه تقصیری کرد؟ گفت: به در می‌زنم دیوار بشنود (ناقور، ش. ۲: ۸).

یا: جواب گفتم: دلمان در هول و ولاست (ناقور، ش. ۶: ۸)؛ و یا: عاقبت پرسید: کجا می‌روی و با که کاری داری. اگرچه رسم این پرسش‌ها را مردمان چیزفهم ندارند، ولی چون در ولایت ما باب است، ما هم جواب دادیم ان‌شاء... انجمن. می‌خواستی لااقل حق خلق را از مردم ساقط کنی که این قدر تو معرکه قال قال نکنند. به هر جهت ما که فضول کار مردم نیستیم، خدا بخواد درویش معرکه‌اش رنگین باشد. لغت‌لیس بقاعده از مردم بکوند. ما که بخیل کیسه مردم نیستیم (ناقور، ش. ۲: ۸).

از آنجاکه بخشی از اقلیت اصفهان را هموطنان ارمنی تشکیل می‌داند، شخصیت‌های ارمنی و لهجه فارسی شیرین ارمنی نیز در روزنامه وارد شده بود. وارطانوس که ارمنی است و فارسی را با لهجه صحبت می‌کند، می‌گوید: آقا پراش (فراش) صباح شو ما باخیر! وارطانوس جواب می‌دهد که: چه خابار (خبر) است. باچار ارمانی‌ها (ارمنی‌ها) داوا (دعوا) کردند. فراش می‌گوید: من چه می‌دانم مردکه اصول دین می‌پرسی زود باش بیا بریم. وارطانوس در پاسخ می‌گوید: چاشم آقا چاشم (چشم) بیا بریم داوا نمی‌خواد.

۴- سطح و نوع شوخی یا طنز (هجو، هزل، طنز)

ادبیات انقلاب مشروطه از نظر طنز، میزان هجو و تندزبانی سیاسی در تاریخ ایران کم‌نظیر است. بیشتر این آثار، در روزنامه‌ها و شب‌نامه‌های آن دوران منتشر می‌شده است. البته فحاشی و هرزه‌نگاری، در شعر قدیم فارسی سابقه‌ای طولانی

دارد. از نمونه‌های معروف شاعرانی که هجوهای تندوتیز می‌گفتند، می‌توان به انوری بیوردی، سوزنی سمرقندی، خاقانی شیروانی، ادیب صابر و رشیدالدین وطواط اشاره کرد؛ اما با انقلاب مشروطه، وضع دیگری پدید آمد؛ روزنامه، رسانه اصلی گفتگوها و ابراز آزاد عقاید انقلابی شد و عرصه عمومی‌ای پدید آمد که تا آن زمان دیده نشده بود. گذشته از این، ضمن اینکه بدگویی و انتقاد، جنبه خصوصی و تفننی و استثنایی خود را از دست داد و کاملاً سیاسی شد و به صورت یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین ابزار مبارزه سیاسی درآمد. چنین چیزی در تاریخ سیاسی و ادبی کشور سابقه نداشت.

انقلاب مشروطه نخستین قیام ضداستبدادی بود که هدف آن دست‌کم در ظاهر و لفظ و شعار، از صرف انهدام دولت استبدادی موجود فراتر رفت و به صراحت خواستار برانداختن رژیم استبدادی و جانشین‌ساختن حکومت قانون شد. البته همه طنزها و هجوهای دوره بیست‌ساله مشروطه (۱۹۲۵-۱۹۰۵)، سیاسی نیست و همه طنزهای سیاسی هم هجو و فحاشی نیست، اما روی هم رفته، اصل بر هر دو هست. در طنز ناقور، به ندرت، واژه رکیکی ممکن است دیده شود، عموماً نوشته‌ها مستهجن نیستند و به طریق اولی، تهمت و ناسزا در آن کمتر وجود دارد، ولی گاه نویسنده مجبور می‌شود برای نشان‌دادن قبح امری سیاسی از برخی الفاظ و اصطلاحات شنیع هم استفاده کند: «آخر می‌بینی یارو خر است تو آدم شو (ناقور، ش. ۱۴: ۸). یا: ... آدم این قدر نفهم! جاکشی بهتر از نوکری است. ای تف به قبر پدرت! (ناقور، ش. ۱۱: ۸).

نکته دیگر اینکه زبان طنز در کنایه به دولت و ناکارآمدی آن، ناگزیر است، معادل‌های استعاری دیگری برگزیند تا در روزنامه تخته نشود، برای همین به در دنیا می‌زند تا دولت، خود بفهمد! ای دنیا آف بر تو و بر بی‌وفایی تو، ای چرخ وای از تو و بی‌قراری تو. ای گلستان امان از بی‌ثباتی تو. ای روزگار چرخم را چنبر کردی، در میان خلقم منتر کردی!

ای دنیا چرا همچین می‌کنی؟ از یک طرف برا عدلیه دو تا دو تا وارد می‌کنی. از یک جانب از بلدیّه دو تا دو تا خارج می‌کنی؟ این هم رسم شد؟ افراط و تفریط هم این قدر؟ های های جرح و تعدیل هم این اندازه؟ (ناقور، ش. ۲: ۷).

۵- رویکرد: (رویدادگرا، موضوع گرا)

اکثر موارد طنز در روزنامه ناقور از نظر رویکرد، موضوع‌گراست؛ یعنی آنچه مورد نقد یا شوخی قرار گرفته، یک موضوع است نه رویداد یا حادثه‌ای که در یک زمان و مکان خاص اتفاق افتاده باشد. در عین حال، موارد رویدادگرا که حاکی از توجه به موضوع‌های روز است، در روزنامه وجود دارد.

۶- جهت‌گیری (انتقادی، غیر انتقادی)

بیشینه موارد، متن‌های انتخابی سوگیری انتقادی دارد؛ در یکی از شماره‌های روزنامه، ناقور به کنایه می‌خواهد وظیفه و مسئولیت سنگین نمایندگان مجلس و یا همان وکیل ملت را تشریح کند و آنان را از عذاب الهی بترساند، از خوابی حرف می‌زند که پس از چهل شب‌زنده‌داری بر او غالب می‌شود. از چهل شب‌زنده‌داری بهره می‌گیرد تا به خواب صادق و الهی خود صحنه گذارده و آن را واقعی جلوه دهد. وی تصویر دنیای آخرت را در خواب چنین توصیف می‌کند: ... در این بین دیدم یک جماعتی کثیر عور و برهنه بر دوش هر یک از آنها باندازه کوه دماوند، بلکه بزرگ‌تر بار آتش است که شعله‌اش نزدیک بود تمام عالم را بسوزاند، علی‌الاصح صدایشان بدین کلام بلند بود: امان از وکالت. فغان از وکالت، پدیدار شدند. در بالای سر آنها دیدم تختی از آتش و از آنجا زنجیر آتشین به پایین آمده، بر گردن هر یک از این جماعت بسته بود و متصل از تخت در حرکت بود. این جماعت را به این سنگ و آن سنگ می‌زد. گفتم خدایا این چه حالت غریبی است که مشاهده می‌شود؟ کاش می‌شد که مطلع می‌شدم، اینها کیانند و این همه عذاب از برای چیست؟ در این استغاثه بودم که ناگاه دیدم، تخت آتشین طرف ناقور حرکت کرد و آن جماعت را کشان‌کشان آورد و در میانه زمین و آسمان نگاه داشت. از دیدن این حالت وحشت کردم و مضطربانه پرسیدم: ای جماعت شما را به خدا این چه حالتی است؟ دیدم از جوّ هوا صدایی بلند شد، تو را چه به این کارها ناقور را بزن. گفتم شمارا به خدا ای جماعت مرا خبر دهید. دیدم هانفی صدا در داد: اینها وکلایی هستند که به وظیفه خود

عمل نکرده‌اند و حقوق مردم را پایمال رشوه نموده‌اند... (ناقور، ش. ۲: ۸). به حق مرحومین مبرورین ناکام دو برادر و خواهر، یعنی انجمن اداره بلدیّه به اطاق بی صاحبش به اطاق بی مدیرش به فراشان حیران پیش خدمتان سرگردان. ... اگر رخساره بخراشیم می‌گویند طرفدار بلدیّه است. اگر هیچ نگوییم، می‌گویند سروکارش با این دو عدلیّه است (ناقور، ش. ۲: ۷). انتقاد به وجود دو عدلیّه: ما اگر بتوانیم باد یک عدلیّه را باد کنیم، گلی به جمالمان. دیگه دودوتا بادممان نکنید. چرا یک بچه و دو تا قاقا می‌شود؟ شما را به خدا فکری به حال سیاه روزگاری تباه کنید، والا می‌گویم اگه هوس است همینم بس است (ناقور، ش. ۲: ۷).

۷- منبع (دارای منبع و یا مستندگرا، بدون منبع)

در مطالب ستون زشت و زیبا، از منبع خاصی استفاده نمی‌شود و بیشتر با طرح دیدگاه نویسنده، مطالب به پیش می‌رود.

۸- موضوع (مقایسه‌ای، انتقادی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی و دینی):

در این بخش، می‌توان به موضوعاتی همچون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی، دینی پرداخت. در روزنامه ناقور، موضوعات سیاسی از اولویت خاصی برخوردار است و بعد از آن به ترتیب اقتصادی، اجتماعی، حقوقی، فرهنگی و کمتر از همه دینی قرار دارد. فراوانی نسبت موضوعات سیاسی در ناقور متأثر از کارکرد اصلی روزنامه به مثابه رسانه‌ای سیاسی است. در مقابل، موضوعات فرهنگی، حقوقی و دینی یا سایر موضوعات نسبت به موضوعات سیاسی و اجتماعی سهم بسیار کمی دارد. از آنجاکه در آن دوره، فضای سیاسی ملتهب بوده و اتفاقات سیاسی بسیاری رخ می‌داده، تنوع موضوعی مسائل سیاسی نیز در روزنامه ناقور بیشتر بوده است و موضوعات اجتماعی مانند زنان و جایگاه آنان در جامعه در روزنامه ناقور به ندرت به چشم می‌خورد. نکته مهمی که می‌توان در این زمینه به آن اشاره کرد، این است که به بار نشستن جنبش مشروطه برای مردم و به خصوص زنان در این دوره بسیار مهم بود. هرچند زنان در قانون اساسی مشروطه حق رأی نداشتند و نمی‌توانستند به مجلس راه یابند، در برپایی مجلس نقش مهمی ایفا کردند. با وجود این، در روزنامه ناقور از زنان هیچ نشانه‌ای وجود ندارد. در این روزنامه، گاه به سوءاستفاده‌های دیوان عدلیّه با نگاهی طنز پرداخته می‌شود. مثلاً در شماره ۹ ناقور موضوع بدین محتوا آمده است که فراشباشی گزارش می‌دهد دیروز از مجتهدان بنام به خان نامه‌ای کوتاه می‌نویسد که همسایه‌های وارطانوس ارمنی همه جمع شدند و آمدند و شکایت دارند که او در محله شراب می‌فروشد و الوات محل در خانه وی تجمع می‌کنند و می‌خورند و مستی می‌کنند و سروصدا راه می‌اندازند و اعمال شنیع انجام می‌دهند؛ حال یا اینجا جای ماست یا این وارطانوس ارمنی! باید شراب‌فروشی او را قدغن کنید؛ و بعد عدلیّه چنین حکم می‌کند: بعد از این یک بطری شراب باید به دیوان همایون بدهی و گرنه هر چه خم و خمره و کاسه و کوزه داری بشکنند (ناقور، ش. ۹: ۴). یا خان حاکم به فراشباشی می‌سپارد: در شهر بگرد شراب‌خوری، دزدی، بدکاره‌ای چیزی پیدا کن و به عدلیّه بیار که بسیار بی‌پول شده‌ایم و اقساط و وام‌ها پرداخت نشده و حسابی اوضاع مالی به هم ریخته است! (ر.ک. ناقور، ش. ۱۲: ۴).

۹- اشخاص یا تیپ‌ها

اشخاص یا تیپ‌های مطرح شده در مطالب به صورت حقیقی، حقوقی و یا تیپ‌ها در ناقور مدنظر بوده است. ناقور به تقلید از چرند و پزند دهخدا/ به خلق تیپ پرداخته که از آن جمله می‌توان به خان حاکم، فراش‌باشی، ناظر، وارطانوس ارمنی اشاره کرد. خان حاکم؛ نماد شخصیت ریاکار و خوش‌گذران است که تنها به منافع شخصی خود می‌اندیشد؛ به طوری که برای افزایش دارایی‌اش و باج‌گرفتن از مردم، از بهانه‌جویی و دستاویز قراردادن اسلام نمی‌هراسد. **وارطانوس ارمنی**؛ نماد بازاری‌ای است که برای پیشبرد اهداف خود اهل مسامحه و سازگاری است. **ناظر**؛ آدمی فرصت‌طلب است که برای رسیدن به اهداف و اشباع جاه‌طلبی حاضر است هرگونه دستور خان حاکم را جامه عمل بپوشاند. **فراش‌باشی**؛ نماد شخص بی‌هدف است که دیگران می‌توانند برای رسیدن به خواسته‌هایشان از آنها سوءاستفاده کنند، به طوری که در برنامه‌های نمایشی، سیاهی‌لشکر ماجرا باشند.

نتیجه

طنزنویسی، پیشینه‌ای دیرینه‌تر از مطبوعات طنز دارد. طنز به‌ویژه طنز اجتماعی کشور ما موضوع غریبی نیست و شاعرانی همچون سوزنی سمرقندی، عبید زاکانی، حافظ و دیگر ادیبان ایرانی نیز در گذشته‌ها به آن توجه داشتند. البته باید گفت طنز دوره مشروطه از نظر چگونگی، فراوانی و کارایی بسیار باهم یکسان نیستند. در این دوره به‌دلیل آزادی بیان پیش‌آمده، طنزنویسی بسیار مقبول بوده و تعداد بی‌شماری از ادیبان و روزنامه‌نگاران به انتقاد کردن در قالب طنز روی می‌آوردند.

روزنامه ناقور (منتشر شده در اصفهان از سال ۱۳۲۶ تا ۱۳۲۷) به تقلید از ستون چرند و پرند صوراسرافیل، ستون زشت و زیبا را ایجاد کرد و با بیانی طنزگونه و گاهی هجوآمیز به نقد وقایع جامعه آن روزگار و فعالیت انجمن ولایتی اصفهان می‌پرداخت. ناقور در طنز خود، ضمن بازی با کلمات و تفسیر آنها، از تمثیل و حکایات برای انتقاد از اوضاع سیاسی کشور استفاده می‌کرده است و در این روش بهره‌گیری طنزآمیز از ضرب‌المثل‌ها و پیش‌کشیدن نام‌های خوانندگان را پیشه خود ساخته بود. پیشینه طنزهای سیاسی ناقور از نوع طنز تفسیری و طرز برخورد آن با حوادث روز است؛ ویژگی بارز آن استفاده از طنز و زبان و فرهنگ عامه است؛ به‌خصوص که این روزنامه جزو روزنامه‌های محلی و در اصفهان منتشر می‌شده، سعی کرده است از لهجه و اصطلاحات اصفهان و گاه اقلیت ارامنه به فراخور، در طنز خود بهره ببرد. در ستون زشت و زیبا روزنامه ناقور، استفاده بیشتر مطالب مربوط به داخل کشور است. کاربرد بسیار موضوعات سیاسی در روزنامه متأثر از کارکرد اصلی این روزنامه به‌مثابه ابزاری سیاسی است و مهم‌ترین موضوع سیاسی مطرح شده در روزنامه ناقور، انتقاد از انجمن ولایتی اصفهان است. این روزنامه، اگر به موضوعات دینی می‌پردازد، صرفاً از جهت عملکرد عدلیه و رفتار ناعادلانه این قوه است و الّا نگاه طنز و شوخی روزنامه شامل این حوزه نمی‌شود؛ زیرا نویسندگان، زمانی که می‌خواهند مطلبی را روشن کنند که به لحاظ دینی برای مردم قابل فهم است یا برای رعایت حق مردم از جانب مسئولان، با نگاهی طنزآمیز و البته تلطیف‌شده از دین به‌مثابه اهرم فشار یا تهدیدکننده استفاده می‌کنند.

پی‌نوشت

میرزاسیخ تویسرکانی، فرزند سید ابراهیم تویسرکانی مدیرمسئول روزنامه ناقور از مریدان ملامحمدی کاشانی در رشته‌های حکمت و ریاضی بوده. وی به سال ۱۳۵۱ در اصفهان فوت کرده و در تخت پولاد دفن شده است (تذکره القبور دانشمندان و بزرگان اصفهان، چاپ ۱۳۴۸).

منابع

۱. احمدی، طاهره (۱۳۹۱). مقایسه و تحلیل ساختار روزنامه‌های ملانصرالدین و صوراسرافیل، زبان و ادب فارسی، شماره ۲۲۵، صص ۱-۱۸.
۲. انوری، حسن (۱۳۷۹). یک قصه بیش نیست، تهران: نشر عابد.
۳. ایرج میرزا (۱۳۵۳). تحقیق در اموال و آثار و افکار و اشعار ایرج میرزا به اهتمام محمدجعفر محبوب، تهران: رشیدیه
۴. ایرج‌پور، محمدابراهیم (۱۳۹۸). ویژگی‌های ناگفته شعر و فضای ادبی عصر قاجار، فنون ادبی، شماره ۳، صص ۱۵-۳۰
۵. آرین‌پور، یحیی (۱۳۷۲). از صبا تا نیما، ج ۲، چاپ پنجم، تهران: زوار.
۶. براون، ادوارد (۱۳۶۲). مطبوعات و شعر جدید در ایران، ترجمه حشمت مؤید، لس‌آنجلس، آمریکا: کلمات پرس.
۷. براهنی، رضا (۱۳۶۲). قصه‌نویسی، تهران: نشر نو.
۸. بهزادی اندوه جردی، حسین (۱۳۷۵). طنز و طنزپردازی در ایران: پژوهشی در ادبیات اجتماعی، سیاسی، انتقادی، علل

- روانی و اجتماعی، تهران: نشر صدوق.
۹. پلارد، آرتور (۱۳۸۱). طنز، چاپ دوم، ترجمه سعید سعیدپور، تهران: نشر مرکز.
 ۱۰. پوراسماعیلی نجف‌آبادی، محمدحسین و زمانی، علی (۱۳۹۶). فولکلوریک در آثار داستانی ابوالقاسم پاینده، فنون ادبی، شماره ۳، صص ۹۳-۱۱۰
 ۱۱. تنکابنی، فریدون (۱۳۵۶). طنز چیست و چه خصوصیتی دارد، (سخنرانی) در آمفی‌تئاتر شیمی دانشگاه صنعتی آریامهر، گروه پژوهش‌های فرهنگی دانشجویان.
 ۱۲. جوادی، حسن (۱۳۸۴). تاریخ طنز در ادبیات فارسی، تهران: نشر ثالث.
 ۱۳. چلونگر، محمدعلی (۱۳۸۵). روزنامه‌های عصر مشروطه: الجناب، جهاد اکبر، فرج بعد از شدت، انجمن بلدیته اصفهان، ناقور، چاپ اول، اصفهان: نشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
 ۱۴. حاجی‌وند، قنبر (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل طنز در دوره مشروطه، رشد آموزش و زبان و ادب فارسی، شماره ۱۲۶، صص ۲۹-۳۶.
 ۱۵. حلبی، علی‌اصغر (۱۳۶۴). مقدمه‌ای بر طنز و شوخ‌طبعی در ایران، تهران: پیک.
 ۱۶. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
 ۱۷. دهقانیان، جواد (۱۳۹۲). بررسی و محتوا و ساختار طنز در نثر مشروطه ۱۲۷۰-۱۳۲۰ ش، (رساله دکتری)، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
 ۱۸. رجائی زفره‌ای، محمدحسن (۱۳۴۹). نامه ناقور، وحید، شماره ۸۷، صص ۳۵۵-۳۵۷.
 ۱۹. ساکنیان، مهسا، محبوبه خراسانی و مرتضی رشیدی (۱۳۹۶). جستاری در سبک شعرای طنزپرداز عصر مشروطه، پژوهش‌های ادبی، شماره ۵۸، صص ۴۹-۸۰.
 ۲۰. شاکری، هومان و اسکندری، بهاء‌الدین (۱۳۹۷). تحلیل و نقد سه قصه عامیانه بر پایه نظریات ریخت‌شناسی و بازان‌دیشی نشانه‌های الگویی آنها، فنون ادبی، شماره ۲، صص ۸۷-۱۰۰.
 ۲۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). مفلس‌کیمیا فروش، چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
 ۲۲. شوقی‌نوبر، احمد (۱۳۸۴). حافظ عاشقی رند و بی‌سامان، چاپ اول، تبریز: انتشارات شایسته.
 ۲۳. صدرهاشمی، محمد (۱۳۶۳). تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: کمال.
 ۲۴. صلاحی، عمران (۱۳۸۱). طنزآوران امروز ایران، چاپ هفتم. تهران: انتشارات مروارید.
 ۲۵. عسگری، مهرناز (۱۳۹۲). بررسی مقایسه‌ای طنزهای سیاسی-ادبی دهخدا و سید اشرف‌الدین گیلانی، (رساله دکتری)، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
 ۲۶. علم، محمدرضا و بهرامی، ناهید (۱۳۹۲). تحلیلی بر رویکردهای سیاسی در ایران معاصر؛ مطالعه موردی نهضت ملی شدن صنعت نفت، توسعه اجتماعی، شماره ۴، صص ۱۰۷-۱۲۸.
 ۲۷. عنایت، محمود (۱۳۶۹). دهخدا و طنز سیاسی، کلک، شماره ۷، صص ۱۷-۳۱.
 ۲۸. فرجیان، مرتضی و نجف‌زاده بارفروش، محمدباقر (۱۳۷۰). طنزسرایان ایران از مشروطه تا انقلاب، تهران: بنیاد.
 ۲۹. محمدی، نیره (۱۳۹۴). جلوه‌های ظلم‌ستیزی در طنز برخی نویسندگان معاصر، مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۳۶، صص ۶۱-۸۰.
 ۳۰. میرهادی، حسین (۱۳۹۷). طنزپردازان مشروطه‌خواه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۸۴، صص ۷۳-۹۶.

۳۱. ناصری، ناصر (۱۳۸۵). طنز و جلوه‌های شکل‌گیری آن در ادب فارسی، ادبیات فارسی، شماره ۷، صص ۷۹-۱۱۴.
۳۲. نگین تاجی، مجید (۱۳۸۴). طنزسرایان ایران از مشروطه تا امروز، تهران: نشر خانواده.
۳۳. یوسفی، غلامحسین (۱۳۵۵). دیداری با اهل قلم، تهران: انتشارات فردوسی.

